

Zilele Academice Ieșene

Educația și provocările competențelor digitale*

Wilhelm Dancă

Membbru corespondent al Academiei Române

Am fost invitat să susțin conferința despre educație și provocările digitalizării la filiala Academiei Române din Iași. Mărturisesc că, de fiecare dată când revin în orașul „celor șapte coline”, mă simt ca într-un cuptor afectiv, pentru că aici am trăit la temperaturi foarte înalte emoțiile și speranțele tinereții mele. Aici am făcut treapta a II-a a liceului, am urmat facultatea în cadrul Institutului Catolic. Tot aici am fost profesor 15 ani și rector al Institutului Catolic timp de 10 ani. Având la Iași și rolul de educat, și cel de educator, pot spune că, pentru mine, acesta este orașul educației prin excelență.

Între timp, am migrat la București, unde am lucrat la Facultatea de Teologie Catolică a Universității din București. Am schimbat nu doar locul, dar și stilul de activitate. Pe măsură ce pătrundea tehnologia digitalizată a comunicării în relația cu studenții, întâlnirile „in persona” au început să se reducă, iar lucrul acesta s-a accentuat începând cu „școala” din timpul pandemiei de Covid 19. Astfel că, prin comparație cu Iașiul din tinerețe, unde educația era bazată pe întâlnirea reală dintre student și profesor, Bucureștiul, pentru mine, a devenit un oraș al educației digitalizate. Pentru a avea o imagine a schimbării modalităților de întâlnire la cursuri, anul trecut am întrebat candidații care s-au înscris la examenul de admitere unde au găsit informații sau de la cine au aflat despre programele noastre de studii. 90% dintre cei înscriși mi-au răspuns că s-au informat ei înșiși navigând pe rețelele de socializare: Facebook, Instagram, YouTube, Twitter, site-ul Facultății sau cel al Universității din București. M-au surprins în mod plăcut pentru

că și eu folosesc rețelele de socializare atât instituțional sau profesional, cât și personal. Însă nu pot să spun același lucru despre toți colegii mei. Având în vedere societatea digitală în care trăim, „incompetența” digitală sau ignoranța în acest domeniu se plătește, mai ales când este vorba despre relația cu studenții care sunt nativ digitali. În multe cazuri, profesorii par să fie „imigranți” digitali. Dacă profesorii și studenții provin din „țări” sau „lumi” diferite, mă refer la tehnologia digitală a comunicării, mă întreb: cum se poate reduce această diferență? Pentru a vorbi o limbă comună, profesorul nu doar trebuie să facă pasul spre elev, ci se cere să-l depășească în privința competențelor digitale.

Pe scurt, comunicarea mea are trei părți. În prima parte, voi vorbi despre educație, în general, și despre protagoniștii ei principali, profesorul și elevul. Partea a doua conține analiza câtorva derapaje ale educației din zilele noastre, iar, în partea a treia, voi prezenta câteva provocări ale competențelor digitale. În concluzie, voi atrage atenția asupra unor exigențe urgente pentru a îmbunătăți educația din zilele noastre.

Educația în era digitală

Educația este o artă și, în același timp, o știință care se învață greu și se practică și mai greu, pentru că are de-a face cu stările sufletești ale omului și cu diferitele mijloace sau strategii de a modela voința umană. Fiind vorba despre un drum de umanizare, de edificare a umanului din noi¹, activitatea educativă cere efort și sacrificiu, și din partea profesorului, și din partea studentului. Accentul cade pe profesor, totuși, care are rolul de

*Conferință susținută la deschiderea Zilelor Academice Iașene (ediția a 39-a)
(17 octombrie 2024, Iași)

model, astfel, influențează creșterea elevului. De aceea, se și spune că „profesorul bun face școala bună”²².

Această sintagmă este valabilă și în contextul educației digitalizate, chiar dacă referința pe care o fac este la Don Bosco, un mare pedagog italian din secolul al XIX-lea, „sfânt” pentru Biserica Catolică, fondatorul salezienilor, care le cerea colegilor săi profesori să fie înaintea elevilor în clasă, și în ceea ce privește timpul, adică să ajungă cu câteva minute înainte de începerea orei, dar și cu referire la conținuturile pe care le transmit și la mărturia lor de viață³.

Modelarea umanului din elevi se face potrivit etimologiei cuvântului „educație”, anume „a scoate la suprafață”, „a exprima în exterior”, „a aduce la lumină” umanitatea pe care fiecare elev o ține în adâncul propriului eu și pe care ar trebui să o manifeste vizibil și deplin, lucru care poate avea loc doar în cadrul unui eveniment, ca ieșire din sine și întâlnire cu alteritatea. Acesta este rolul educatorului, care trezește în cel ce se educă simțul responsabilității și, făcându-l să-și depășească granițele propriului eu, îl deschide spre misterul alterității.

Dar cum, astăzi, invazia tehnologiei digitale a comunicării în viața noastră este foarte puternică, aproape că nu mai poate fi controlată. Am identificat două reduționisme care amenință buna educație.

Mai întâi, fiind un drum al dialogului și al confruntării cu celălalt, educația nu se poate reduce la instrucție sau la transmitere aridă de conținuturi și noțiuni. Orice proiect educațional, plan de învățământ sau fișa disciplinei, ca să mă exprim mai aplicat, trebuie să țină cont de trei criterii temporale, adică trecutul, viitorul și prezentul.

Referitor la trecut, educația vizează transmiterea unui patrimoniu cultural care merită să fie transmis altora, în sensul că este indispensabil pentru formarea persoanei. Acest criteriu e sintetizat de cuvântul latin „*traditio*”. În tradiție se găsește ceea ce întemeiază apartenența la o comunitate, favorizează dezvoltarea identității, hrănește dimensiunea cetățeniei etc. În societatea globalizată din zilele noastre conceptele de apartenență, identitate, cetățenie se modifică, se largesc atingând dimensiuni mondiale, însă rădăcinile rămân înfipte în „*traditio*”²⁴.

În ceea ce privește viitorul, observăm că în societatea contemporană au loc schimbări rapide în toate domeniile. Cunoștințele asumate în trecutul recent devin obsolete, de aceea programele educaționale la nivel european/românesc caută să-i învețe pe elevi/studenti cum să învețe pentru a obține competențe foarte generale, flexibile și ușor transferabile. Tot din această cauză, orizontul de învățare s-a modificat și astăzi se vorbește despre „*long life learning*”. De aceea, trebuie păstrată legătura dintre trecut și viitor, în caz contrar se ajunge la o educație redusă la cerințele pieței în continuă schimbare. De exemplu, ceea ce se întâmplă astăzi în școlile din România este un indiciu clar de invazie a economicului în teritoriul științelor umaniste. Am avut ocazia să vedem ceva asemănător în timpul regimului comunist, când programele erau validate în funcție de numărul de studenți pentru care facultatea garanta prin statistici că vor fi înșerați pe piața muncii. După părerea mea, soluția la criza gravă a învățământului din zilele noastre stă în dialogul dintre economic și uman, astfel încât prioritate să aibă nu banul, ci omul întreg.

În fine, trebuie să ținem cont de al treilea criteriu, prezentul, fiindcă educația se desfășoară în prezent și fiecare persoană are dreptul de a fi însoțită de un educator. Recunoaștem că în zilele noastre ne confruntăm cu un deficit de întâlniri fizice, „*in persona*”, și de relații concrete sau personalizate în activitățile didactice. Cauzele sunt multe și nu le analizăm aici. Cred că se pot reduce efectele negative ale acestui inconvenient apelând chiar la tehnicile de comunicare digitalizată.

Problema este ca profesorii să fie sau să devină capabili să utilizeze tehnologiile digitale în mod critic și responsabil, atât pentru ei înșiși, cât și profesional. În al doilea rând, un profesor având competențe digitale este mai versat în modurile de predare și lucrează mai flexibil. Bref, competențele digitale la profesori sunt abilități pentru a utiliza tehnologia în activități care țin de „comunicare, creativitate, gândire critică, managementul informațiilor, rezolvarea de probleme, colaborare și învățare personală”²⁵.

Revenind la amenințările reduționiste ale educației, țin să subliniez că educația nu se reduce la metode, tehnici și practici, cum ar fi cele digitale, care ar garanta într-un anumit fel

formarea persoanei. „Pedagogia digitală nu este o nouă știință a educației, ci o parte a pedagogiei, o componentă a sistemului științelor educației”⁶.

Fiind parte a educației integrale, pedagogia digitală poate asigura un cadru necesar pentru a face dintr-o persoană umană un bun profesionist. Atât și nimic mai mult. Dar a fi om nu este totuna cu a fi profesionist sau specialist într-un domeniu oarecare. Nu se devine om doar prin acumularea de cunoștințe și competențe sectoriale aplicabile la nivel empiric, cantitativ, experimental. Este necesar să apelăm la domeniile în care se pun întrebări și se dau răspunsuri la chestiuni legate de sensul vieții, cum ar fi literatura, istoria religiilor, filosofia și teologia. Or, pedagogia este știința care propune criterii și orientări pentru activitățile educaționale, însă în lumina unei antropologii care are rădăcini în altă parte și pentru care se face o alegere preferențială. Există autori de manuale de pedagogie și pedagogi care nu apelează la dialogul dintre știință și credință sau la cel dintre filosofie și teologie, ci doar la științele empirice, cum ar fi sociologia și psihologia naturii umane. În cazul acesta, scopul educației se reduce la formarea persoanei în mod sectorial, iar această activitate nu provoacă omul să caute semnificația existenței sale.

Termenul „formare” este ambiguu. Etimologic înseamnă „a da formă” și presupune un raport între persoana în formare și un formator. Problema e dacă forma definitivă la care ajunge persoana corespunde potențialităților sale de a se umaniza sau este impusă printr-un model prestabilit, deviant sau reduționist. Cu alte cuvinte, formarea poate să-l facă pe om mai om sau poate să-l corupă. Și încă ceva. Dacă scopul educației este formarea omului, această lucrare nu se face în abstract, ca și cum ar fi vorba despre omul în sine, ci în concret, de aceea, formatorul ține cont de toate elementele care individualizează persoana în formare, printre care apartenența la o anumită cultură, limbă, națiune, mediu social, religie⁷.

Derapajele educației

Neîndoielnic, astăzi, trăim într-o societate digitală. Suntem conectați unii cu alții prin intermediul rețelelor sociale digitale. Luciano Floridi, profesor de filosofie la Oxford, numește realitatea

în care trăim Infosferă sau Onlife⁸. Nu alegem noi dacă vrem să fim online sau offline, pentru că instrumentele digitale există în mod independent în viața noastră. Tehnologia nu se mai vede, deoarece este ascunsă în spatele dispozitivelor. În acest caz, ca să nu fim striviți de algoritmi invizibili care supraveghează și decid în locul nostru, trebuie să propunem în cadrul educației formarea discernământului critic⁹. Astfel, cred, că vom putea să evităm multe derapaje ale digitalizării. Iată câteva dintre ele.

Primul derapaj este funcționalismul, care pune educația în slujba creșterii economice. Semnul concret al acestei provocări constă în adaptarea planurilor de învățământ la cerințele societății economice. Atenția acordată disciplinelor de utilitate imediată marginalizează conținuturile teoretice și, pe termen mediu, dizolvă capacitatea de gândire a persoanei. De asemenea, importanța eficienței în învățământ se observă în atenția acordată numărului de studenți înscriși sau absolvenți. Într-un anumit fel, se sugerează că indicatorii numerici sunt dovada „calității” școlii sau a profesorilor. Raționalitatea funcțională s-a impus în licee, universități și a dus la transformarea lor într-un fel de „școli profesionale”. E un altfel de profesionalizare, una care ar corespunde cât mai bine cerințelor din câmpul muncii. Ea riscă să devină un model funcțional care măsoară sărăcirii actuale a relațiilor dintre oameni și dintre culturi, pentru că în ea „ideologia” dominantă e profitul, la apariția unor inegalități sociale, a căror cauză principală este prioritatea lui „a avea” în raport cu „a fi”. Din păcate, am ajuns în această situație chiar la Facultatea de Teologie Catolică din București, unde teologia teoretică, sistematică, nu mai funcționează. De aceea, am modificat programele de studii și am păstrat 1/3 teologie și filosofie și 2/3 specializări în asistența socială, comunicare, patrimoniu.

Al doilea derapaj este digitalizarea sau „artificializarea” completă și cu orice preț. Așa cum vorbim despre inteligență naturală și despre un om „uman”, putem vorbi și despre inteligența artificială și despre un om „artificializat”. Se spune, și pe bună dreptate, că inteligența artificială rămâne artificială și atunci când greșește, adică nu este responsabilă. În activitățile educaționale întâlnim un nou tip de subiectivitate, tehnico-umană, care

este o sinteză dintre om și mașină sau robot. Limitele omului bionic depășesc limitele corpului și sunt totuna cu limitele spațiului electronic disponibil. În acest context marcat de atitudini sau comportamente care izvorăsc din hipermentalism, ca o hiperiluzionare, și virtualizare, experiența reală este înlocuită cu experiențe reprezentate, omul real cu avataruri, ceea ce duce la pierderea sensului de limită. Aici există un risc real de a derapa în subiectivismul auto-referențial și, în același timp, de a bloca sau elimina dimensiunea relațională a ființei umane sau dorința omului de socializare. Pentru a ieși din această situație critică este nevoie să trecem de la atitudinea pasiv-dependentă la una activ-competentă și, de aceea, reamintesc că instrumentele de comunicare socială sunt neutre din punct de vedere etic. Neutre etic, dar cu consecințe existențiale. Ca instrument, dezvoltarea exponențială a tehnologiei informației și a inteligenței artificiale are efecte pozitive, cum ar fi calitatea (crește) și cantitatea (scade) timpului în viața noastră obișnuită, începând cu timpul pentru muncă, odihnă și terminând cu cel pentru comunicare și învățare. Dar are și unele consecințe negative, cum ar fi eliminarea încetinirilor, a pauzelor, a „timpilor morți” care erau un fel de tampon între diferitele forme de activitate, pentru că favorizau distanțarea față de situațiile imediate și ofereau spații de reflecție, de interiorizare. Tehnologiile digitalizate din comunicare elimină distanțele și conduc către o viață trăită doar în dimensiunea prezentului. Mai mult, mass media contemporane sunt condiționate de factorul comercial, economic, de aceea, transformă totul în spectacol. Asistăm la un *show* omogenizat, unde se succed fără nicio noimă crime sau catastrofe în direct, evenimente culturale, religioase sau sportive, și totul se petrece în timp real, în prezent, și fără pauze. Comentariile prezentatorilor subliniază caracteristicile spectacolului și împiedică spectatorul să gândească. Astfel, tehnologiile digitalizate sporesc confuzia dintre realitate și ficțiune, dintre lumea „adevărată” și lumea „virtuală”.

În fine, ultimul derapaj pe care vreau să-l semnalez este replierea narcisistă¹⁰. Aceasta se leagă de provocarea precedentă, de artificializarea omului. Dependența de tehnologia digitală și de

lumea virtuală distorsionează, ba chiar rupe relația cu realitatea. Tulburările psihologice provin din suspendarea legăturii cu propriul corp și au efecte negative asupra sentimentului de realitate. Când omul nu mai este capabil să-și accepte limitele concrete ale lumii în care trăiește, limite care sunt trasate de corpul său, atunci se închide orizontul spre realitatea ca atare. Pe lângă această fugă de propriul trup, omul digitalizat este tentat să fugă de ceilalți oameni. Replierea narcisistă se traduce printr-o căutare acerbă a scuturilor de protecție, fuga de roluri sociale și de responsabilități în relațiile cu alții, mascarea sau travestirea propriei identități, ori, la limită, prin asumarea unor roluri „*low profile*”. Narcisistul digitalizat fuge de timp, fuge de timpul ca trecut, respingând tradiția, care i se pare străină și depășită. Narcisistul tehnologizat fuge de timpul ca prezent, refuzând să accepte înfrângerile, căderile proprii și, în general, respingând asumarea oricărui rol social. El are o relație distorsionată și cu viitorul în măsura în care nu se proiectează pe sine în termenii vieții reale. În fine, narcisistul fuge de Dumnezeu sau îl caută doar în zona vieții interioare, afective, „spirituale”, fără cult, liturgie publică sau morală religioasă.

Provocările competențelor digitale

Educația din școlile românești traversează un moment dificil în ceea ce privește adaptarea instituțională la cultura și mentalitatea unei societăți digitalizate. În fața noastră avem un ocean de incertitudini. Totuși, putem înainta, dacă vom căuta și vom poposi pe arhipelagurile certitudinii. Mă opresc la patru asemenea arhipelaguri: persoana, comunitatea, autoritatea profesorului și gândirea critică¹¹. Ele sunt tot atâtea provocări ale competențelor digitale.

Persoana

În educație, persoana umană ocupă un loc central. Sau ar trebui să ocupe un astfel de loc. Știm din Biblie și din învățătura creștină că dimensiunea relațională este constitutivă persoanei, iar nucleul fundamental al relației se manifestă prin dialog. Profesorii se întrebă: *pe cine educăm?* La prima interogație, se adaugă întrebarea: *ce este util studentului de astăzi?* Fundamentul ambelor întrebări stă în înțelesul cuvântului „*e-ducere*”, care

trimite către acțiunea de promovare a ceea ce este în persoana umană ca potențial de frumusețe, adevăr, bine, cercetare, împlinire, responsabilitate, solidaritate. E-ducere are legătură cu termenul „*intro-ducere*”, adică, cu însoțirea pentru a descoperi realitatea, care este alcătuită din persoane, fapte, evenimente. Soluția este, am mai spus, ca științele empirice să aibă un dialog complementar cu științele umaniste, pentru că ambele forme de cunoaștere sunt tot atâtea căi pentru a descoperi realitatea din care omul face parte.

Comunitatea

Mediul educațional în care persoana se află în centrul atenției are trăsăturile unei comunități. Relațiile sunt asemănătoare celor dintr-o familie umană obișnuită unde există legături spontane, respect, sentiment de apartenență, diversitate de gen și roluri, participare efectivă la binele comun al familiei. Apoi, comunitatea educațională de tip „familiar” este școală de libertate și se învață în mod relațional, adică unii de la alții. Aici se naște „morbil” curiozității, se cultivă uimirea cunoașterii, creativitatea, abilitățile și competențele. Așadar, identitatea personală se construiește în și prin relații semnificative cu alții. Or, riscul este acela ca, în numele competențelor digitale, să adoptăm comportamente narcisiste sau auto-referențiale. Pentru a preveni asemenea situații, avem nevoie de mărturii personale ale dialogului dintre generații, ale sociabilității și respectului față de diversitatea identităților. Crizele de maturizare a tinerilor din zilele noastre au legătură cu deteriorarea simțului de apartenență la comunitate din societățile digitalizate, de aceea ele ne invită să redescoperim rolul comunității în educație.

Autoritatea profesorului

Dacă profesorul este perceput de student ca un reper, atunci sunt șanse mari de a-și unifica identitatea fragmentată, compromisă sau nedefinită. Tinerii au mare nevoie de „învățători”, ceea ce nu este la îndemâna oricui și oricând. Există mulți profesori blazați, descurajați, obosiți din cauza birocrației, neîncrezători în viitorul educației. Criza ideologiilor și a viziunilor optimiste despre lume, nesiguranța și caracterul precar al vieții de zi cu zi au făcut ca unii dintre ei să nu gândească pozi-

tiv. Competențele digitale sunt necesare, și pentru profesori, și pentru studenți, dar nu sunt suficiente pentru a găsi semnificația vieții. Tinerii au și pun asemenea întrebări existențiale, de aceea așteaptă ca profesorii să nu banalizeze problemele esențiale pe care le implică viața. Evident, nu așteaptă ca învățătorii lor să fie autorități formaliste, rigide, false sau violente, ci adulți responsabili, care propun ipoteze de maturizare convingătoare și fascinante. Acești profesori îi ajută pe tineri să-și edifice omul interior, să-și (re)orienteze drumul vieții, să privească împreună în aceeași direcție. Educatorul are autoritate doar când este credibil, când proiectul de viață pe care îl propune este trăit de el însuși.

Gândirea critică

În *Legea educației* din România se spune că școala este centrată pe student și pe cunoaștere. Se atinge acest obiectiv atunci când educația ajută persoana să gândească critic, adică să deosebească ceea ce este corect/bun de ceea ce este fals/rău. Or, inteligența artificială nu gândește critic, ci repetă adevăruri seci și cunoscute. Susțin că educația trebuie să facă trecerea de la cunoaștere la înțelepciune. De aceea, subliniez că educația centrată pe gândirea critică în contextul actual poate fi susținută printr-un dialog între științele tehnologice și cele umaniste. Nu este suficient să lărgim competențele digitale adăugând noi cunoștințe, abilități și informații, ci trebuie să căutăm viziunile de ansamblu care țin cont de întrebările legate de sensul vieții. Există pericolul să rămânem sclavi ai competențelor digitale și să adâncim dependența de inteligență artificială, confundând cunoașterea cu gândirea critică. Se spune în engleză: „*thinking is not knowing!*”.

Concluzie

Educația în sens integral este o activitate „subversivă”, pentru că schimbă persoana, îi inoculează simțul responsabilității și al posibilității de a se umaniza. Dacă educația hrănește omul cu speranță, atunci provocarea principală a competențelor digitale este educația însăși. De aceea, vă invit să căutăm răspunsuri practice la câteva întrebări: Cum să facem ca studentul să recupereze timpul necesar pentru reflecție sau gândire critică? Cum să șlefuiim împreună, în clasă și/sau online,

conceptele care leagă trecutul de viitor? Cum să conectăm grija pentru eficiență, care presupune un timp scurt, cu exigența judecății etice, care necesită un timp mai lung? Cum să promovăm relațiile interpersonale dintre profesori și studenți în epoca digitalizării comunicării?

Referitor la ultima întrebare, consider că trebuie să fim atenți la trei feluri de prezență a profesorului și să le unim fiecare potrivit persoanelor pe care le educăm: „*teaching presence*”, „*social presence*” și „*cognitive presence*”¹². Prin primul fel de prezență, profesorul le prezintă studenților activitățile sale de proiectare, organizare și practicare a tehnicilor de învățare. Cu al doilea fel de prezență, profesorul construiește relații pentru a crea o comunitate sau o familie de învățare, care să remedieze distanța creată de formele de predare online. Prin cea de-a treia formă, profesorul își asumă rolul de călăuză pentru activitățile care se desfășoară la nivel interior și implică structura cognitivă sau meta-cognitivă a elevilor.

Un proverb african spune că „pentru a educa un copil este nevoie de un sat întreg”. Dacă e așa, atunci „satul educației” poate fi întemeiat sau reparat pornind de la locul central pe care trebuie să-l ocupe persoana studentului în activitățile educaționale și, apoi, cerând profesorilor să-și îndeplinească obligațiile profesionale cu responsabilitate și pasiune. În acest context, orice revenire la „Iași-ul” educației poate să fie inspirațională, fiindcă, nu-i așa, din profesori buni se nasc alți profesori buni, iar aceștia transformă o școală oarecare, inclusiv școala digitală, într-o școală bună.

Note

1 Vezi Max Scheler, *Formare l'uomo. Scritti sulla natura del sapere, la formazione, l'antropologia filosofica*, a cura di Giuliana Mancuso, Editrice FrancoAngeli, Milano 2014.

2 Pentru mai multe detalii, vezi comentariile lui Angelo Tumminelli la cartea *La guida dell'Educatore* (1835) a lui Raffaello Labruschini (1788-1873), preot și pedagog italian, în articolul „Edificare l'umano. Le sfide educative nel mondo di oggi” (<https://villanazareth.org/edificare-lumano-le-sfide-educative-nel-mondo-di-oggi/>).

3 Vezi Paola Zampieri (a cura), „Insegnare e apprendere con le nuove tecnologie”, 23 iunie 2024. <https://www.settimananews.it/cultura/insegnare-apprendere-le-nuove-tecnologie/>

4 Principiul „think global, act local” se aplică nu doar în educație, ci și în business, în economie, ba chiar și în biserică.

5 Olimpius Istrate, „Competențele digitale pentru cadre didactice (Experimentul Ariadna)”, din 17 decembrie 2022.

6 Olimpius Istrate, „Pedagogia digitală: Definiție și arie conceptuală”, din 17 decembrie 2022.

https://pedagogie-digitala.ro/articol/RPD_2022_Istrate_Pedagogia_digitala.pdf

7 Vezi Italo Fiorin, „Dalle sfide alla sfida dell'educazione”, in *Note di pastorale giovanile*, 2009. https://notedipastoralegiovanile.it/index.php?option=com_content&view=article&id=9291:dalle-sfide-alleducazione-alla-sfida-delleducazione-01&catid=508&Itemid=1088

8 Vezi Luciano Floridi, *Pensare l'infosfera. La filosofia come design concettuale*, Raffaello Cortina Editore, Milano 2020.

9 Vezi Zampieri, „Insegnare e apprendere con le nuove tecnologie”.

10 Vezi Mihnea Măruță, *Identitatea virtuală. Cum și de ce ne transformă rețelele de socializare*, Editura Humanitas, București 2023, 106-127.

11 Vezi Fiorin, „Le sfide dell'educazione”.

12 Vezi Randy Garrison, „Shared Metacognition and The Emergence of AI”, in <https://www.thecommunityofinquiry.org/editorial44>. De asemenea, vezi Randy Garrison, „Social Presence Reconsidered”, in <https://www.thecommunityofinquiry.org/editorial43>.